

KS. STANISŁAW PISAREK

CZY ŚW. PAWEŁ ZREALIZOWAŁ PROJEKT ODBYCIA PODRÓŻY APOSTOLSKIEJ NA KRAŃCE ZACHODU, TO JEST DO HISZPANII (RZ 15,24.28)?

Dedykacja

Remigiuszowi, koledze z rocznika święceń kapłańskich, przyjętych w Piekarach w uroczystość św. Apostołów Piotra i Pawła, 29 czerwca 1954 r., ofiaruje ku ich uczczeniu, z wyrazami wdzięczności za bycie razem z Remigiuszem już ponad pół wieku, licząc od rozpoczęcia studiów na Wydziale Teologicznym UJ w Krakowie w roku 1949 – Stanisław, Katowice, dnia 8 grudnia 2000 r.

I. TEKST RZ 15,24.28, TŁUMACZENIE, WYJAŚNIENIE

1. T e k s t ¹

Rz 15,24: ὥς ἂν πορεύωμαι εἰς τὴν Σπανίαν: ἐλπίζω γὰρ διαπορευόμενος θεάσασθαι ὑμᾶς καὶ ὑφ' ὑμῶν προπεμφθῆναι ἐκεῖ ἂν ὑμῶν πρῶτον ἀπὸ μέρους ἐμπλησθῶ.

Rz 15,28: τοῦτο οὖν ἐπιτελέσας καὶ σφραγισάμενος αὐτοῖς τὸν καρπὸν τοῦτον, ἀπελεύσομαι δι' ὑμῶν εἰς Σπανίαν.

2. T ł u m a c z e n i e

15, 24: Kiedy będę podążał **do Hiszpanii**: spodziewam się przejazdem was zobaczyć i że wy mnie **tam** wyekspediujecie, kiedy się wpierw już wami nieco nacieszę.

15,28: Wykonawszy to zadanie oraz potwierdziwszy im [w Jerozolimie] plon zebranej kolekty, dzięki wam podążę **do Hiszpanii**.

¹ Nestle-Aland, *Nuovo Testamento Greco-Italiano* a cura di Bruno Corsani e Carlo Buzzetti. *Testo Greco XXVII* Edizione dell' opera di Eberhard e Erwin Nestle a cura di Barbara e Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger in collaborazione con l' Istituto per la Ricerca testuale del Nuovo Testamento Münster, Westfalia. *Testo Italiano Versione Conferenza Episcopale Italiana. Testo delle note italiane tratto dall' edizione italiana della Traduction Oecuménique de la Bible*, Società Biblica Britannica & Forestiera, Roma 1996, 436–438.

3. Wyjaśnienie

Hiszpania pojawia się w tekście Listu do Rzymian dwa razy, co odnosi się zarazem do całego Nowego Testamentu; do niej odnosi się jednakże również przysłówki *tam* (ἐκεῖ). Paweł pisząc z Koryntu w liczbie pojedynczej nazwę kraju, do którego zamierza się z Rzymu udać, zdaje się mieć na myśli Hiszpanię położoną z tej strony (Hispania citerior), w odróżnieniu do Hiszpanii ulterior, z tamtej strony, tzn. położonej dalej – nad Oceanem Atlantyckim.

II. STAN KWESTII W STANDARDOWYCH BIBLIACH ORAZ AKTUALNYCH WYDANIACH POPULARNONAUKOWYCH

Do postawienia tego pytania upoważnia List do Rzymian (15,24.28), czytany w kontekście tych miejsc w Dziejach Apostolskich, które zarysowują dla działalności misyjnej apostołów perspektywę aż po krańce ziemi (1,8; 13,46–47; 28,30–31 w kontekście 16–31)².

Autor klasycznego słownika do greckiego Nowego Testamentu, Walter Bauer zasygnalizował problem, wskazując w hasle Σπανία³, ας, stanowisko autorów w omawianej sprawie. Paweł widział ten kraj jako cel swojej podróży (Rz 15,24.28). Bauer wylicza autorów, którzy z większym lub mniejszym zdecydowaniem stwierdzają osiągnięcie tego celu: B. Weiss, F. Spitta, Th. Zahn, A. Harnack, J. Frey, E. Dubowy, J. Weiss, A. Deissmann; którzy przeczą, że cel ten osiągnął: H. Holtzmann, A. Hausrath, O. Pfleiderer, C. Weizsäcker, A. Jülicher, P. Wendland, F. Pfister, E. Meyer, F. Hielscher, Ev. Dobschütz; zostawiają problem otwarty: H. Lietzmann i A. D. Nock. Podaje przy każdym nazwisku stosowne dzieła lub artykuły. Są to bibliści względnie historycy wczesnego chrześcijaństwa publikujący swoje teksty w pierwszej połowie XX w. Może dziwić, że w drugiej połowie kończącego się wieku tak wielu zachowuje się, także wśród autorów katolickich, jakby ten problem nie istniał i został ostatecznie przesądzony. Czyż byłby to skutek źle pojmowanego ekumenizmu lub postmodernizmu?⁴

Wydany na Rok Wielkiego Jubileuszu Zbawiciela w Roku 2000 *Atlas miejsc biblijnych*⁵, zajął się kwestią, którą zamierzamy krytycznie rozpatrzyć w niniejszym artykule, w tekście o czwartej podróży św. Pawła. Załączona w nim mapa ukazuje podróż Pawła więźnia z Jerozolimy przez Cezareę do Rzymu. Kończy się na Rzymie, jednak w tekście zanotowano: „Zgodnie z wczesnochrześcijańską **legendą**, św. Paweł miał udać się w jeszcze jedną podróż misyjną do Hiszpanii, skąd powrócił do Rzymu”.

Wobec faktu wyrażenia przez św. Pawła w jego autentycznym liście – Liście do Rzymian, który napisał zimą roku 57/58 z Koryntu (Dz 20,2–3), a do Rzymu

² Zob. *Bibbia TOB*. Edizione Integrata, Torino 1995²: *Wprowadzenie*, 2477–2485; noty do podanych miejsc: 2487. 2520. 2558. 2603 (Rz 15,22–32).

³ *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments*, von Walter Bauer, Berlin 1958², kol. 1506–1507: Σπανία, ας.

⁴ Por. Z. S a r e l o SAC, *Postmodernizm w pigułce*, Poznań 1998.

⁵ Wydawnictwo DEBIT, Bielsko-Biała 1999. Red. R. Pindel, Kraków (*Słowo wstępne*: F. kard. Macharski, s. 5), 134–135.

zawiozła go diakonisa Febe⁶, tego zamiaru nie można nazywać legendą. Problem leży w tym, jakie mamy świadectwa, że zamysł ten został zrealizowany⁷.

Jak pobyt Pawła w Hiszpanii przedstawiają znane Biblie współczesne? Redaktorzy tekstu *Życie i działalność św. Pawła* w ostatnim wydaniu Biblii Tyśiąclecia stwierdzają: W 63 r. Paweł, po procesie uniewinniającym go, wychodzi z więzienia i udaje się do Hiszpanii (?)⁸, a potem do Efezu. Odnotowana została też na Tablicy chronologicznej, c.d. 11: 63–67 – Wyprawa misyjna św. Pawła na zachód (Hiszpania?); [opuszczono wschód].

Ekumeniczna Biblia włoska zajmuje stanowisko w tej sprawie we wprowadzeniu do Listu do Rzymian oraz w notach do tekstów mówiących o takim zamiarze Pawła oraz w notach do tekstów w Dziejach Apostolskich wyznaczających ewangelizacji perspektywę aż do krańców ziemi (1,8; 13,46–47; 28,30–31 w kontekście 16–31)⁹.

Niemiecka Biblia¹⁰ podaje: 63/64 lub 65/67: Podróż apostoła Pawła na wschód (Listy Pasterskie) i na zachód (Hiszpania)?; 64 lub 67: stracenie Piotra i Pawła w Rzymie.

Biblia jerozolimska odnotowuje na tablicy chronologicznej krótko: 63: uwolnienie Pawła i być może podróż do Hiszpanii (Rz 15,24 n); szerzej wypowiada się na ten temat we *Wprowadzeniu do Listów św. Pawła*: „Nic nie potwierdza tego, że Paweł znalazł śmierć podczas pierwszego uwięzienia w Rzymie. Dz 28, 30 insynuują wręcz coś przeciwnego, że został uwolniony. Wtedy więc mógł znowu podjąć podróż, najpierw być może [peut-être] do Hiszpanii, tak jak to projektował (Rz 15,24.28); następnie na wschód, według swojej intencji tak samo wyrażonej w Flm 22. Pierwszy List do Tymoteusza oraz List do Tytusa plasują się bardzo dobrze, być może koło roku 65, w czasie takiej podróży przez Kretę, Azję Mniejszą, Macedonię i Grecję. A sytuacja, którą odbija Drugi List do Tymoteusza, to sytuacja nowego uwięzienia, którego wynik miał być tym razem fatalny; ten list, który jest jakby testamentem Pawła, poprzedziłby krótko jego męczeństwo w roku 67”¹¹.

Niektórzy autorzy zaznaczają fakt Pawłowej podróży do Hiszpanii na załączonych do tekstu mapach¹². Wpierw trzeba zapytać: Jak widzą ten problem zainteresowani nim bezpośrednio autorzy hiszpańscy? W tekście artykułu *San Pablo*¹³ fakt ten podaje J. Leal z pytajnikiem, zaś w tabeli chronologicznej bez pytajnika: Rok 63–64: podróż do Hiszpanii¹⁴; między kol. 460/461 jest mapa: Św. Paweł podróż więzienna; na niej zaznaczone gwiazdką ostatnie miejsca aktywności apostolskiej, możliwa trasa podróży z Rzymu do Hiszpanii, do Tarragony;

⁶ BT5 [ST/NT], Poznań 2000, 1462–1463. 1464.

⁷ Zastanawia stanowisko św. Tomasza z Akwinu, któremu dał wyraz w komentarzu do Listu do Rzymian (*Wykład Listu do Rzymian Super Epistolam S. Pauli Apostoli ad Romanos*, tłum. i oprac. J. Salij OP, Poznań 1987, 231–234). Broni on Pawła przed zarzutem kłamstwa, bo zapowiedział podróż do Hiszpanii, a jej nie odbył, gdyż Pismo Święte o tym nie mówi. Wydaje się, że Tomasz z Akwinu nie znał ani *Listu Klemensa do Koryntian*, ani *Kanonu Muratorięgo* z II w., który został odkryty dopiero w czasach nowożytnych (L. A. Muratori *1672, +1750).

⁸ Tamże, 1463.

⁹ *Bibbia TOB*. Edizione Integrale, Torino 1995².

¹⁰ *Die Bibel. Altes und Neues Testament. Einheitsübersetzung*, Freiburg 1995, 1449.

¹¹ *La Bible de Jérusalem*, Paris 1988, 1623. 1824.

¹² Załączamy je na końcu artykułu jako apendyks razem z legendą wyjaśniającą.

¹³ *Enciclopedia della Bibbia*, t. V: N–R, Torino 1971, kol. 436–470.

¹⁴ Tamże, kol. 452.

pewna trasa podróży z Jerozolimy do Rzymu. To dla nas bardzo potrzebna mapa z zaznaczonymi granicami Imperium Romanum w I w. po Chr. – od Mezopotamii do Atlantyku, od Afryki północnej z Egiptem i od Arabii po Morze Bałtyckie i Morze Północne z Brytanią. W punkcie 9 artykułu J. Leala czytamy: Pierwsze więzienie rzymskie i podróż do Hiszpanii¹⁵, dalej pisze: Więzienie w Rzymie trwało dwa lata (Dz 28,30). Skończyło się uwolnieniem i uniewinnieniem Pawła, przed rokiem 64, datą pożaru Rzymu i pierwszego prześladowania chrześcijan. Paweł chciał przybyć do Rzymu przejazdem, podążając do Hiszpanii (Rz 15,24.28). Jest racjonalne, żeby wtedy zrealizował swój ideał zaniesienia Ewangelii tej ziemi. Choć podają to w wątpliwość A. Jülicher i R. Bultmann, to H. Lietzman i G. Krüger uznają za prawdopodobne¹⁶; świadectwo dają o tym na końcu I w. Klemens Rzymski¹⁷, w II w. *Fragment Muratoriego*, *Dzieje Piotra*, *Dzieje Pawła* a później Atanazy¹⁸, Jan Chryzostom¹⁹ oraz Hieronim²⁰.

W sprawozdaniu z Symposium Moldavianum (4–11 IX 1998 w Mănăstirea Neamț, w Mołdawii, w Rumunii)²¹ napisałem o Katalończyku, profesorze z Tarragony, ks. Armandzie Puig i Tàrrach²², który w rozmowach dostarczył mi dowodów na pobyt św. Pawła w Katalonii (Hiszpanii), w rzymskim Tarraco, wskazując także na obecną w niej tradycję o św. Tekli, uczennicy św. Pawła²³. Przysłał materiały z obchodów XIX-setnej rocznicy przybycia św. Pawła do Hiszpanii w Tarragonie: *San Pablo en España*. Commemoracion del XIX Centenario de su Venida. Nueva edicion, Tarragona MCMLXIII. Są to dwa teksty:

1) Benjamin Card. de Arriba y Castro, arzbispo de Tarragona, *Ante un hecho transcendental de nuestra historia*, ss. 7–15;

2) Juan Serra Vilaró, [bez tytułu], ss. 19–27.

III. TRADYCJE HISZPAŃSKA

Pomijając to, o czym pisał abp Tarragony w artykule *Wobec aktu transcendentalnego naszej historii*, gdyż były to sprawy związane ze zorganizowaniem obchodów jubileuszu 1900-lecia przybycia Pawła do Hiszpanii, zreferujemy jednakże świadectwa, do których odniósł się J. Serra Vilaró. Napisane przez niego strony nie mają tytułu. Stąd zapewne liczy się nadal tytuł nadrzędny: *Św. Paweł w Hiszpanii. Wspomnienie XIX-lecia (1900 lat) jego przybycia*²⁴. Obchodzono je w roku 1963.

¹⁵ Tamże, kol. 448–449.

¹⁶ Por. przypis 3.

¹⁷ PG, I, 220; J 11; K 10.

¹⁸ PG, 25,528.

¹⁹ PG, 62,659.

²⁰ PL, 24,151.

²¹ S. Pisarek, *Symposium Moldavianum 1998*, RBL LI (1998) 4, 300–304; *Symposium Moldavianum, Neamț, 4–11 IX 1998*, „Collectanea Theologica” 69 (1999) nr 1, 185–189.

²² Dr. Armand Puig i Tàrrach, Institut Superior de Ciències Religioses „Sanct Fructuós”, Sant Pau 4, 43003 Tarragona.

²³ Tekla – „pierwsza męczennica”, w: H. F r o s, F. S o w a, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1995, 497–498.

²⁴ *San Pablo en España*. Commemoracion del XIX Centenario de su Venida. Nueva edicion, Tarragona MCMLXIII, 13.

Kard. Beniamín de Arriba y Castro w zakończeniu swojego tekstu, opublikowanego w marcu 1962 r.²⁵ podał J. Serra Vilaró jako autora wielu książek z dziedziny historii i archeologii. Jego studium, przedstawiające solidne motywy i racjonalne podstawy, na których opiera się teza o przybyciu Pawła do Hiszpanii, mianowicie do rzymskiego Tarraco (dzisiaj – Tarragona) może czytelnik ocenić w krótkim, lecz udokumentowanym studium krytycznym. Stanowi ono ciąg dalszy publikacji, która została wydana dla przygotowania obchodu Pawłowego jubileuszu w roku 1963.

Ojciec Święty Jan XXIII w swoim liście z dnia 15 XII 1959 r., do opata Opactwa św. Pawła za Murami Rzymu, wezwał wiernych do zorganizowania uroczystości dla uczczenia przybycia na Zachód św. Pawła Apostoła. Na to zaproszenie nie mogła nie odpowiedzieć Tarragona, która się szczyliła tym, że przyjęła Ewangelię od tego niezrównanego nauczyciela Prawdy.

Z samych *Akt męczenników z Tarragony*²⁶, które historycy umieszczają wśród najlepiej udokumentowanych w Kościele, wyłania się już w wieku III, kiedy zostały spisane, chrześcijaństwo bardzo rozprzestrzenione, hierarchia dobrze zorganizowana, z biskupem, z diakonami spełniającymi posługi i wiernymi, tak że logicznie prowadzą one nas do szukania początku chrystianizacji oraz ustanowienia stolicy biskupiej w Tarragonie już w czasach apostoelskich (I wiek).

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa znaczenie Tarragony było tak duże, że Prudencjusz mógł stwierdzić, że była najznakomitszym z miast iberyjskich²⁷. Z tej przyczyny Apostołowie zobowiązani ewangelizować ludy nie mogli jej ominąć. Paweł, człowiek o duchu niespokojnym i przedsiębiorczym, a najbardziej płomienny głosiciel tego Chrystusa, którego Żydzi ukrzyżowali, nie mógł nie posiać ziarna Ewangelii w tym mieście, które było naturalnym portem Hiszpanii, niejako bramą dla niego wstępu do niej.

Z Koryntu²⁸ Paweł napisał do Rzymian, donosząc im o swoim zamiarze udania się do Hiszpanii. W tym komunikacie jest widoczne, że Apostoł nie pokłada wielkich nadziei w Rzymie, uważając przede wszystkim za obowiązek „głosić Ewangelię jedynie w miastach, gdzie Chrystus nie był dotąd znany, ażeby nie budować na fundamentach kogoś innego”²⁹.

W swoim przejściu przez Rzym Apostoł spodziewał się jedynie zobaczyć niektórych przyjaciół, a skracając swój pobyt, tak jak to będzie możliwe, chciał podążyć aż do najdalszych regionów Zachodu: „Kiedy udam się w drogę do Hiszpanii – pisze do nich – spodziewam się, że będę was mógł zobaczyć w przejeździe, a potem nacieszywszy się waszą obecnością, wy sami wyprawicie mnie w drogę do tego kraju”³⁰. A potem zreferowawszy im pewne prace, które zatrzy-

²⁵ Tamże, 19–27.

²⁶ Pisał o nich J. Serra Vilaró w monografii *Fructuós, Auguri i Eulogi Martirs Sants de Tarragona*, Tarragona 1936.

²⁷ „Cunctis urbis eminens Hiberis”. Hym. VI, v. 144. Prudencjusz (*348 – +po 405 r.), zob. B. A l t a n e r - A. S t u i b e r, *Patrologia*, Warszawa 1990 [1978⁸], 533–536.

²⁸ Dz 20,2–3: trzy miesiące w Grecji na przełomie lat 57/58; tu napisał Rz.

²⁹ „Sic autem praedicavi Evangelium hoc, non ubi nominatus est Christus, ne super alienum fundamentum aedificarem” (Rz 15,20).

³⁰ „Cum in Hispaniam proficisci coepero, spero quod praeteriens videam vos, et a vobis deducar illuc, si vobis primum ex parte fruius fuero” (Rz 15,24).

mują go na czas krótki, dodaje: „Tak więc, gdy zakończę te sprawy... wyruszę do Hiszpanii, przechodząc przez wasze strony”³¹.

Realizacja tego projektu misyjnego, wynikająca z samego Listu św. Pawła do Rzymian, została potwierdzona przez więcej starożytnych relacji, ukazujących w pełnym świetle prawdę historyczną. Aby się zbytnio nie rozwodzić, J. Serra Vilaró przedstawia znowu krótko dwa najstarsze świadectwa w omawianej sprawie: z Listu św. Klemensa Rzymskiego do Kościoła w Koryncie i z Kanonu Muratorio. Św. Klemens Rzymski pisząc aż do ostatniej dekady I w. stwierdza, że „św. Paweł ustanowiony heroldem prawdy na Wschodzie i Zachodzie, otrzymał nagrodę za swoją wiarę i uczył sprawiedliwości na całym świecie: następnie dotarł aż do granicy Zachodu i poniósł męczeństwo; odszedł z tego świata, a zjawił się na miejscu świętym”³². Co to za kraj na krańcu Zachodu, który Paweł odwiedził przed swoim męczeństwem? Analogiczne wyrażenia spotyka się u innych autorów z czasów Pawła; odnoszą się one do Hiszpanii. Pliniusz Starszy napisał: „Origo ab occasu solis et gaditano fretu, Hispania prima terrarum est, ulterior appellata”³³. Taki sposób wyrażania się autorów niemal współczesnych św. Klemensowi Rzymskiemu utwierdza nas w poglądzie, że nie może odnosić się do Miasta Wiecznego pojęcie, które inni odnosili do Półwyspu Iberyjskiego.

W drugim świadectwie, z połowy II w., czytamy w wierszach 34–39 *Kanonu Muratorio*: „Acta autem omnium apostolorum sub uno libro scripta sunt lucas theophile comprindit quia sub praesentia eius singula gerebantur Sicuti et semote passionem petri evidenter declarat Sed (et) profectionem pauli ab urbe ad spaniam proficiscentis...”³⁴. Na podstawie tego tekstu przyjmujemy również jako pewną wiadomość przybycie św. Pawła do Hiszpanii. Vilaró uważa, iż Łukasz ogranicza się do przedstawienia streszczenia najdostojniejszemu Teofilowi wszystkich zdarzeń, w których na pewno uczestniczył, jak tego jasno dowodzi okoliczność, że nie zajmuje się męczeństwem Piotra i podróżą Pawła do Hiszpanii. Niektórzy autorzy³⁵ sądzą, że wzmiankowany Kanon jest starszy od św. Ireneusza (140–200), u którego razem z wszystkimi listami mamy podaną najstarszą wiadomość o zrealizowaniu przez św. Pawła zamysłu przybycia do Hiszpanii.

To kategoryczne stwierdzenie zależy, według niektórych autorów, od tekstu już wymienionego św. Klemensa Rzymskiego, o ile nie jest ono związane ze

³¹ „Hoc igitur cum consummavero, et assignavero eis fructum hunc, per vos proficiscar in Hispaniam” (Rz 15,28).

³² „Paulus... praeco factus in Oriente ac Occidente, eximium fidei suae decus accepit. Cum totum mundum docuisset, et ad Occidentis terminos venisset, ac sub principibus martyrium passus esset; sic e mundo migravit, et in locum sanctum abiit”. C l e m e n t e, *1 ad Corinthios*, PG I, 219. V, w: F. X. F u n k, *Opera Patrum Apostolicorum*, Tubingae 1906, vol. I, p. 107. Zob. hasła *δοσις* oraz *τέπμα*, w: *Clavis Patrum Apostolicorum*. Catalogum vocum in libris patrum qui dicuntur apostolici non raro occurrentium udiuvante Ursula Früchtel congressit contulit conscripsit Henricus Kraft, München 1963/Darmstadt 1964, 123. 423.

³³ *Hist. Nat.*, III, 1. Początek ziemi od zachodu słońca i cieśniny Kadyksu tworzy Hiszpania pierwsza, nazywana ostatnią, co znaczy: położoną na krańcu ziemi.

³⁴ S. R i t t e r, *Il frammento muratoriano*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 3 (1926) 249 i 259; J. S e r r a V i l a r ó, *Fructuós, Auguri i Eulogi Màrtirs Sants de Tarragona*, Tarragona 1936, 14. P. García Villada, kopiuje to z Rauschena, *Florilegium Patristicum*, Bonnae 1905, fasc. III, 29 i 30, tak to przedstawia: „Acta autem omnium apostolorum sub uno libro scripta sunt. Lucas, optimo Theophile, comprehendit, quae sub praesentia eius singula gerebantur, sicuti et semota passione Petri evidenter declarat, sed et profectionem Pauli ab urbe ad Spaniam proficiscentis”.

³⁵ G. R a u s c h e n, *Florilegium...*, 29 i 30.

wspomnieniami, które inspirowały *Actus Petri cum Simone*³⁶. Tak więc realizacja podróży do Hiszpanii, którą sam Apostoł zaproponował swoim przyjaciółom w Rzymie, jest przyjmowana przez bardzo solidnych historyków.

A jeśli przybył do Hiszpanii, to przybył do Tarragony; nie łądem, lecz morzem, mniema Villaró. Św. Hieronim stwierdza kategorycznie, że Apostoł przeniósł się do Hiszpanii drogą przez morze³⁷. Jest naturalne, że odbył swoją podróż w ten sposób, ponieważ za św. Pawła była ona o wiele szybsza niż łądem. Człowiek ówczesny, chcący udać się do Hiszpanii, miał dwie możliwości: jedna prowadziła z Ostii do Kadyksu, a druga z Ostii do Tarragony. Ta ostatnia trwała cztery dni, tamta siedem dni³⁸. Św. Paweł odbył tę podróż apostołską po dwóch latach uwięzienia w Cezarei i dalszych dwóch w Rzymie, dokąd został wysłany przed trybunał Cezara, a uwolniony w roku 63³⁹.

Jego misja apostołska do Hiszpanii polegałaby na ewangelizowaniu Tarragony, jak to przypomina tradycja tej stolicy biskupiej z czasów wizygockich i co potwierdzają odniesienia do dokumentów. Villaró odwołuje się do ksiąg liturgicznych z czasów wizygockich, jak np. *Libellus orationum gothico-hispanus*⁴⁰, nazywany też *Codigo de Verona* (Kodeksem z Werony), dlatego że jest przechowywany w bibliotece kapitulnej tego Kościoła w Italii, a jest najstarszym spośród dokumentów wizygockich⁴¹. Kodeks ten pochodzi jednakże z Tarragony⁴² i ukazuje wielki kult, jaki liturgia wizygocka⁴³ oddawała św. Pawłowi, apostołowi ewangelizującemu Hiszpanię, poświęcając mu cztery specjalne oracje. Oprócz kodeksu, dzieło autorów VII w. potwierdza tę samą myśl bardzo dokładnie: „Lud Regio Emilia wybrał na pasterza swojej diecezji Prospera owego godnego podziwu mistrza, o którym już wiadano, że był następcą [successor] św. Pawła w tym regionie Hiszpanii, który ten Apostoł ewangelizował. Prosper był tym świętym biskupem Tarragony, który ze swoimi duchownymi, świętymi Justynem, Prokopiuszem, Marcjałem, Pantaleonem i Jerzym uciekł przed Maurami, zabrawszy ze sobą skarb swego Kościoła”.

Po śmierci św. Prospera, jego uczniowie, przypuszczamy, zredagowali osiem lekcji do Oficjum świętego biskupa z Tarragony i Regio. One są jedyną i prawdziwą historią tego Świętego. Zostały włączone do *Vita Sancti Prosperi* i umieszczone jako exordium do mowy o tym samym tytule, zredagowanej w późniejszym wydaniu z wieku XI. Z tego utworu zachowały się różne kodeksy⁴⁴.

³⁶ *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, red. F. Cabrol, H. Leclercq, t. 5, kol. 410.

³⁷ „...ad Hispaniam alienigenarum portatus est navibus. In capit. XI Isaiae prophetae”: PL XXIV, 154.

³⁸ „Gadis ab Herculis columnis septimo die Ostiam adferat, et citeriorem Hispaniam quarto”. P l i n i, *Hist. Nat.*, lib. XIX, n. 1.

³⁹ S p i e r, *In historia critica de Hispanico Pauli itinere*, Witembergae 1742.

⁴⁰ *Thomásii opera*, vol. I, jedno wydanie, edycja z roku 1741, s. 124 i 125.

⁴¹ C. U. Clark (red.), *Collectanea Hispanica*, w: Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, XXIV (Paris 1929), s. 63, n. 712. 129 i 130.

⁴² Zob. J. S e r r a V i l a r ó, *Fructuos, Auguri...*, rozdz. VI.

⁴³ Goci jako pierwsi z barbarzyńców przyjęli chrześcijaństwo. Ulfilas, biskup (311–383) przetłumaczył Biblię na język gotcki i nawrócił Gotów na chrześcijaństwo. W Hiszpanii panowali Wizygoci od czasów wędrówki ludów aż do podboju jej przez Arabów (415–711).

⁴⁴ Można ją (*Vita*) zobaczyć w Rzymie w Kodeksie 719 (alias B.I.4) w Bibliotece Casanatense; w Bibliotece Watykańskiej Kodeks Barberiniano, XII, 29, ongiś 295; w Archiwum św. Jana na Lateranie Kodeks A.79 (alias B) i w innych.

Ten dokument można zredukować do dwóch części: Wprowadzenie, czyli exordium, i żywot Świętego, które się wyraźnie różnią swoim stylem i zawartością. Styl exordium, na które składa się VIII lekcji starożytnego nabożeństwa, jest bardziej harmonijny, bardziej elegancki i lepiej opracowany na bazie Pisma Świętego, podczas gdy ten w *Vita* wykazuje nużącą obfitość słów, nie pozbawioną fałszerstw historycznych. To dowodzi, że autorzy *Vita* w swojej introdukcji korzystali z tekstów wcześniejszych, których znaczenia nie potrafili zinterpretować. Stąd tekst Oficjum różni się od reszty tekstu zawartego w *Żywocie* (*Vita*), który nie jest wcześniejszy od XI w. i bez wątpienia wcześniej przed tą datą istniała Msza oraz Oficjum tytularnego Świętego (patrona) świątyni katedralnej w Regio. To Oficjum było wstępem do *Żywota*.

Tekst tych lekcji Brewiarza z Regio Emilia musiał zostać zredagowany przez ekspertów Kościoła Tarragony. Wyszczególnia się w nich nie tylko hiszpańskie pochodzenie św. Prospera, ale także to, że był sukcesorem św. Pawła w regionie Hiszpanii przez niego ewangelizowanym. Villaró z I lekcji wydobywa to, że Duch Święty uczynił wzniosłym [jakby wysublimował] pewien region Hiszpanii poprzez wizytę apostoła św. Pawła⁴⁵. W lekcji IV zostaje sprecyzowane, jaki to był region Hiszpanii uświęcony przez Apostoła: Po upływie wielu lat – czytamy – było wolą Boga wstawić wspomniany region Hiszpanii znakomitym mistrzem. Jest nim niezwykle święty i znakomity mąż Prosper posłany w celu odnowienia czegoś nie mniejszego niż religia chrześcijańska⁴⁶.

Te teksty zostały zredagowane w pierwszym kwartale wieku VIII, a więc długo po śmierci Prospera (IV/V w.). Na nich się opierając, J. Serra Vilaró utrzymuje, że głoszenie Ewangelii przez Apostoła Pawła w Tarragonie nie jest tylko pobożną tradycją bez fundamentu, lecz faktem, który ludzie VII w. podają jako historyczny i włączają go do tekstów liturgicznych. Za taki uznali go też historycy współcześni, spośród których cytuje znakomitego historyka Garcíę Villadę SJ⁴⁷, który mówi, że z wszystkich śladów pobytu św. Pawła w Hiszpanii żaden nie dostarcza większych gwarancji prawdopodobieństwa niż te, które zachowały się w Tarragonie.

Z całej ekspozycji wynika, iż wizyta Apostoła w Tarragonie jest wspomnieniem tak żywym, że zaznacza się także na obszarze całej katedry tarragońskiej, a najładniejsza kaplica romańsko-gotycka, zbudowana dokładnie na tym miejscu, z którego św. Paweł rozsiewał ziarno ewangeliczne, jest strofą hymnu, jaki ta stolica biskupia śpiewa o tej tradycji historycznej.

Czcząc niepamiętną tradycję, według której św. Paweł ewangelizował Hiszpanię bliższą, według Rzymian (*Hispania citerior* = z tej strony położona; *Hispania ulterior* = z tamtej strony położona), Villaró kończy swoje wywody patetycznym wezwaniem, które usprawiedliwia okoliczność tak wielkiego jubileuszu – 1900 lat od roku 63⁴⁸, kiedy Paweł stanął na ziemi hiszpańskiej: „Wznie-

⁴⁵ „Ipse (Spiritus Sanctus) futurorum prescius gratia sua preeunte, ac misericordia subsequente, salutifera Pauli Apostoli visitatione Ispanie regionem fecit sublime” (*Cod. barb.*, fol. 338).

⁴⁶ „Post hec vero multis iam elapsis temporum curriculis cum Deo placitum fuit... quodam magistro”. (Tak w kodeksie Biblioteki Casanatense, n. 719, fol. 214, r. c. 1., a w *Kodeksie Barberiano*, fol. 339 v, zamiast „magistro” czytamy „astro”). „luce perfuso, Prospero scilicet, sanctissimo et illustrissimo viro... iam prelibatam Ispanie regionem clementer illustrare dignatus est”.

⁴⁷ *Historia eclesiástica de España*, I, Madrid 1929, 145.

⁴⁸ Po Jubileuszu pozostał pomnik św. Pawła Apostoła w Tarragonie. Autor niniejszego artykułu dysponuje zdjęciem przed nim ks. Józefa Kozyry, który podróżując śladami św. Pawła z K.I.K.

śmy z całym zapalem naszych dusz i gorącym uderzeniem naszego serca modlitwą liturgiczną:

Ut omnes errantes ad unitatem Ecclesiae revocare et infideles universos ad Evangelii lumen perducere digneris: Te rogamus, audi nos⁴⁹.

IV. KULT ŚW. TEKLI W HISPANII

W rozważaniu kwestii zrealizowania przez św. Pawła planu, wśród argumentów za spełnieniem go winien być uwzględniony także związek św. Tekli ze św. Pawłem⁴⁹ oraz jej ciągły i żywy kult w Hiszpanii. Tekla jest imieniem pochodzenia greckiego. Chodzi o Teklę z Seleucji lub z Ikonium. Jest nazywana „pierwszą męczennicą chrześcijańską”. Zaznacza się tu zatem analogia do św. Szczepana z Jerozolimy, nazywanego „protomartyr”. Według apokryfu *Acta Pauli et Theclae* święta ta była uczennicą i towarzyszką św. Pawła. Nawróciła się w czasie jego kazania w Ikonium. Apokryfy usnuły o niej długą i fantastyczną opowieść. Surowo oceniali ją już starożytni: Tertulian, św. Hieronim, *Dekret Gelazego* itd. Ślady rozwijającego się jej kultu byłyby do wykazania w IV w. Najbujniej rozwijał się jej kult na całym chrześcijańskim wschodzie. H. Fros⁵⁰ odnotowuje, że jeszcze w 1319 r. dokonano translacji relikwii św. Tekli z Armenii do Tarragony. Jak żywy musiał być tam jej kult i jest do dziś, możemy się przekonać, studiując dobre przewodniki o profilu kulturowym⁵¹.

V. OPINIA A. CANOVESIEGO

Jaki pogląd wyraża Angelo Canovesi (katecheta, historyk) na podróż św. Pawła Apostoła do Hiszpanii? Z mapy zamieszczonej w tej raczej popularnej książce⁵², napisanej w konwencji podręczników do historii chrześcijaństwa w konfesyjnej szkole średniej, jest widoczne, że jej autor respektuje także tradycję kościelną. Może ona tak jak zapisy literackie albo świadectwa archeologiczne w żywym przekazie (w liturgii, w zwyczajach, w przechowywanych na określonych

z Katowic, odwiedził także Hiszpanię.

⁴⁹ Zob. *Dzieje Piotra (apokryf)*, w: *Apokryfy Nowego Testamentu*. Wybrali i opracowali D. Rops [historyk, pisarz] i F. Amiot [biblista]. Z przekładu francuskiego przetłumaczyła Z. Romanowiczowa. Wstęp do polskiego wydania napisał K. Borowicz, Londyn 1955, 144–146: *Dzieje z Vercelli*. Święty Paweł w Rzymie; jego wyprawa do Hiszpanii (tamże: III. Dzieje Pawła... Pobyt w Azji. Dzieje Pawła i Tekli (s. 172–184). Pobyt w Filipinach. Korespondencja z Koryntianami (s. 184–187). Pobyt w Rzymie i męczeństwo św. Pawła (s. 187–190).

⁵⁰ H. Fros, F. Sowal, *Twoje imię...*, 497–498.

⁵¹ J. Serra-Villaró, *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*, Tarragona 1960. Ze względu na analogie kultu św. Pawła i św. Tekli do kultu św. Jakuba w Hiszpanii por. np. *Santiago de Compostela*, w: *Miejsca Święte. Leksykon*, Kraków 1997, 223–224; *Santiago de Compostela. Pielgrzymi szlak do grobu św. Jakuba*, Warszawa/Narni-Terni 1997, 91. Cabo Finisterre (Przylądek Finisterre), tamże, 12–13 [Europejskie drogi do Santiago de Compostela] periodyki „Miejsca Święte”, „Królowa Apostołów Patronka Pielgrzymów” Nr 3 (27), 1999, poświęcony Santiago de Compostella (10–41); B. Kozakiewicz, *Koniec świata* [Finis Terrae, od 150 r. przed Chr.], s. 39–41.

⁵² A. Canovesi, *XX wieków chrześcijaństwa. Rozwój chrześcijaństwa w poszczególnych wiekach od Jezusa z Nazaretu do naszych czasów*, Warszawa 1990, 9. 11. 17: teksty + mapa.

miejscach wspomnieniach) zatrzymać oraz przekazywać prawdziwe informacje o faktach i ludziach.

A. Canovesi rekonstruuje ostatni etap życia św. Pawła w tekście zatytułowanym *Korona męczénka dla św. Pawła* (s. 9), który trzeba czytać łącznie z należąca do niego mapą (s. 17: Tabl. 5, wiek I). Drugi tekst (s. 11) przez nagłówek *Hiszpania, milczący Kościół* tłumaczy skąpość wiadomości o tym, co działo się na Półwyspie Iberyjskim, gdy chodzi o chrześcijaństwo, jego początki i rozwój od I do III w. po Chr. Paweł odzyskuje w Rzymie prawdopodobnie wolność w 63 r. po kolejnym uwięzieniu (po wcześniejszych pobytach w więzieniu w Jerozolimie, w Cezarei) i natychmiast wykorzystuje ten fakt, by rozszerzyć krąg swej działalności duszpasterskiej. Wsiada na statek w Ostii, na krótko schodzi na ląd w Marsylii i Narbonne (Narbo), by wreszcie dotrzeć „do najdalszych krańców zachodu”, tj. do Hiszpanii. Spędziwszy tam kilka miesięcy, w połowie 64 r. powraca do Rzymu ogarniętego rozpętanymi przez Nerona prześladowaniami chrześcijan. Tropiony przez policję cesarską, uchodzi do Nikopolis (65–66 r.), zaś pod koniec 66 r. powraca do Rzymu, ale już zakuty w kajdany. Jest rok 67, kiedy zostaje skazany, ubiczowany i ścięty poza Rzymem, na drodze prowadzącej do Ostii.

W podanych szczegółach A. Canovesi wydaje się mniej krytyczny. Dalej informuje o działalności Kościoła w Hiszpanii (s. 11). Wskazuje na miejsca działalności Kościoła od I do III w. po Chr. Na południowym wybrzeżu Hiszpanii, pisze, które było już celem wypraw Pawła, działa już w I w. kilka Kościołów, ale dokładniejsze dane na ich temat przekaże dopiero w III w. św. Cyprian. Wieść gminna, oscylująca pomiędzy wiarą a legendą, popularna w III w. po Chr., głosi, że Jakub Starszy, przybyły tu wraz z 7 uczniami, założył Kościoły w Urui, Tuy, Kordobie, Elwirze, Guadix, Maladze, Lugo, Avili i Salamance. Poświadczony historycznie jest natomiast istnienie pod koniec I stulecia trzech innych Kościołów: w Tarragonie (być może jest to dzieło Pawła), w Geronie i w Toledo. Tarragona jest zatem także przez A. Canovesiego wysuwana na czoło jako gmina mająca związki z Pawłem.

VI. OPINIE AUTORÓW POLSKICH

Jakie stanowisko zajmują polscy autorzy w kwestii podróży św. Pawła do Hiszpanii? Dokonałem wyboru spośród wielu, którzy się tą kwestią zajęli w komentarzach do Listu do Rzymian, bądź w podręcznikach do Dziejów Apostolskich łącznie z *Corpus Paulinum* lub w monografiach o św. Pawle. Ze starszych autorów reprezentatywny wydaje się ks. E. Dąbrowski, który w swoim dziele o św. Pawle poświęcił tej kwestii sporo miejsca⁵³. Podróż Pawła do Hiszpanii, po uwolnieniu z pierwszego więzienia rzymskiego (61–63) uważa za fakt dobrze poświadczony. Podaje literaturę, między innymi dzieło: E. Dubowy, *Klemens von Rom über die Reise Pauli nach Spanien*, Freiburg im Breisgau 1914. Dąbrowski chwali protestanta A. Deissmanna, że w monografii *Paulus*⁵⁴ umieścił

⁵³ E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu*. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Warszawa 1953, 528–531.

⁵⁴ A. Deissmann, *Paulus. Eine kultur- und religionsgeschichtliche Skizze*. Mit einer Tafel in Lichtdruck und Autotypie, sowie eine Karte: Die Welt des Apostels Paulus, Tübingen 1911.

mapkę z trasą podróży Pawła do Hiszpanii. Jest jednak niekonsekwentny, bo w swojej monografii umieścił mapę, jak czynią to inni, sięgającą jedynie do Italii z Rzymem (po s. 686 na końcu książki).

Od stanowiska Dąbrowskiego nie odbiega zbyt wiele wydana niedawno w Krakowie książka T. Jelonka, *Wprowadzenie do Listów świętego Pawła*, Kraków 1998. W p. VII. *Dalsze losy Apostoła* (s. 86), stwierdza, że wzmianki w listach pasterskich (1 Tm, Tt, 2 Tm) i przekaz tradycji pozwalają nam hipotetycznie odtworzyć dalsze losy św. Pawła. Prawdopodobnie świadkowie oskarżenia nie pojawili się w Rzymie i po przewidzianym przez prawo rzymskie terminie Paweł został zwolniony. Tradycja utrzymuje, że udał się on do Hiszpanii, jak planował jeszcze w czasie pobytu w Koryncie, co wynika z Dz 20,2–3 (57/58 pisze tam Rz). Pobyt w Hiszpanii nie mógł być długi, skoro Apostoł raz jeszcze wizytował Kościoły Achai, Macedonii i Małej Azji. Ustanowił też w nich przełożonych: Tymoteusza w Efezie a Tytusa na Krecie.

Bardziej sceptycznie podchodzi do tej sprawy bp K. Romaniuk⁵⁵. W aneksie jego książki czytamy pod datą 63: Uwolnienie z więzienia rzymskiego i (?) podróż do Hiszpanii. Wcześniej przy omawianiu Listu do Rzymian, napisanego z Koryntu (Dz 20,2–3), pisze on: list napisał Paweł, jak wynika z niego samego, „w tym celu, by sobie przygotować jakiś punkt oparcia, ponieważ zamierza zatrzymać się na pewien czas w Rzymie, udając się w dawno już zapowiedzianą podróż do Hiszpanii”. Przewiduje w nim jedynie krótki pobyt. Romaniuk wraca do sprawy tej podróży, omawiając ostatni okres życia Pawła wraz z problemem Listów Pasterskich. Tu posługuje się trybem warunkowym: „Gdyby Paweł wyszedł cało z więzienia rzymskiego, z pewnością urzeczywistniłby swoje zamiary udania się do Hiszpanii (Rz 15.24.28) i zapewne istniałyby jakieś przekazy dotyczące jego działalności apostołskiej w tym kraju”.

Referując poglądy zwolenników Pawłowego autorstwa Listów Pasterskich, Romaniuk przyznaje, że zachowały się dane o działalności Pawła po jego wyjściu z więzienia rzymskiego w roku 63 w tych listach, jak i u pisarzy wczesnochrześcijańskich. Tak np. pisze Romaniuk: „Klemens Rzymski [Kor 5,5–7] mówi o tym, że Paweł dotarł aż do zachodnich krańców Europy. Aluzje do pobytu Pawła w Hiszpanii znajdujemy również we fragmencie Kanonu Muratoriego [ww. 38–39] oraz w apokryficznych Dziejach Piotra [r. 1 i 3]. Cały problem sprowadza się jednak do tego, że są to świadectwa wtórne, a ich wartość jest bardzo problematyczna głównie dlatego, że nie ma żadnego wyraźniejszego potwierdzenia w Biblii”. Ten końcowy sceptycyzm znalazł wyraz w Chronologii życia i działalności pisarsko-apostołskiej Pawła. Wydaje się on jednakże niespójny oraz nieuzasadniony. Jeśli nawet Listy Pasterskie nie zostałyby napisane bezpośrednio przez Pawła za jego życia, lecz później przez uczniów z jego szkoły, to i tak mogą zawierać i na pewno zawierają prawdziwe wiadomości o nim, o jego działalności w tym okresie.

Pozostałaby do zreferowania sprawa podróży św. Pawła do Hiszpanii w dziele zbiorowym, ostatnio opublikowanym⁵⁶, którego używa się jako podręcznika

Deissmann dowodzi, że świat Pawła sięga aż do Hiszpanii (s. 182–185: Wyjaśnienia do mapy *Świat apostoła Pawła*). W egzemplarzu, którym dysponuję, brak tej mapy.

⁵⁵ Por. K. R o m a n i u k, *Św. Paweł. Życie i dzieło*, Katowice 1995³, 207–208. 140. 177–178.

⁵⁶ *Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*, t. 9: *Dzieje Apostolskie, Listy św. Pawła*,

do nauczania materiału z zakresu *Corpus Paulinum*, włączając w ten cykl całkiem słusznie jako tło i kontekst księgę Dziejów Apostolskich.

Jakie stanowisko zajmują autorzy tej pracy napisanej przez biblistów ze środowiska warszawskiego, tu konkretnie S. Mędałę i G. Rafińskiego, w sprawie podróży św. Pawła do Hiszpanii? Z częstego cytowania dzieła w języku angielskim, które jest rodzajem encyklopedii Pawłowej, można wnosić, że pośrednio odzwierciedla ono stanowisko biblistów angielskich, podanych w tytule cytowanego dzieła⁵⁷.

Mędała dostrzega pewien paralelizm w działaniu św. Pawła – wpraw na Wschodzie, później na Zachodzie. Na Wschodzie jako baza misyjna służyła mu Antiochia w Syrii; z niej wyruszał w podróż, do niej wracał po wypełnieniu misji. Po ewangelizacji w tej części Imperium Romanum w sposób naturalny jego myśl zwraca się ku Zachodowi. Już w Koryncie zimą 57/58 wyraża zamiar odbycia podróży ewangelizacyjnej do Hiszpanii. Jako bazę wybiera tym razem Rzym. Daje temu wyraz w Rz 15,24.28. Tradycja kościelna utrzymuje, że z Rzymu Paweł pisał listy więzienne oraz odbył podróż misyjną do Hiszpanii i odwiedzał Kościoły w Achai, Macedonii, Azji i na Krecie. Na pewno myśl Pawła promieniowała z Rzymu na skutek jego męczeńskiej śmierci.

Starożytna tradycja mówi o uwolnieniu Pawła z więzienia, co miałoby nastąpić około 63 r. Ta sama tradycja utrzymuje, że udał się następnie do Hiszpanii (*List Klemensa* 5,5–7, *Fragment Muratoriego*, *Akta Piotra* 1,3) – stwierdza Mędała – a potem odwiedzał Kościoły w rejonie Morza Egejskiego. Tę misję suponują tzw. Listy Pasterskie (pobyt na Krecie, w Efezie, w Macedonii). Ostatnia misja Pawła miałaby się zakończyć drugim jego uwięzieniem i śmiercią męczeńską w 67 r.⁵⁸

W punkcie 4: *Chronologia życia i działalności św. Pawła*, czytamy: Podróż do Hiszpanii i rejonów Morza Egejskiego w latach 63–66⁵⁹.

G. Rafiński w rozdziale poświęconym Listowi do Rzymian wyraża w interesującej nas sprawie podobne lub identyczne sądy co S. Mędała. Paweł przybył do Rzymu ok. 60 r. po Chr. (Dz 21). Dokładnie, jak wiemy chociażby z obchodu jubileuszu 1900-lecia przybycia Pawła do Rzymu, tamże w roku 1961, w którym uczestniczył z Polski E. Dąbrowski, miało to miejsce na wiosnę 61 r. po Chr.⁶⁰ Sytuacja polityczna w Rzymie była wówczas napięta. Neron właśnie zamordował swą matkę. Umarł jego przeciwnik Burrus, a Seneka wycofał się z rządzenia.

Według tradycji, stwierdza Rafiński⁶¹, Paweł został uwolniony po pierwszym uwięzieniu w Rzymie. *Pierwszy List Klemensa* (5,7) zaświadcza, że po uwolnieniu Paweł „dotarł do granic Zachodu”, co prawdopodobnie oznacza Hiszpanię (Paweł zamierzał ją odwiedzić, por. Rz 15,24). Prawdopodobnie po raz drugi

red. A. S. Jasiński, S. Mędała, G. Rafiński i in., Warszawa 1997, 82. 89. 92. 297. 299. 373.

⁵⁷ *Dictionary of Paul and His Letters*, wyd. G. F. Hawthorne. R. P. Martin, D. G. Reid, Downers Grove–Leicester 1993, 109.

⁵⁸ Wielu egzegetów, również katolickich, sceptycznie ocenia wiarygodność tradycji chrześcijańskiej odnośnie do uwolnienia Pawła z więzienia w 63 r. i jego dalszej działalności misyjnej. Dlatego niektórzy egzegeci sugerują, że Paweł poniósłby śmierć męczeńską w 64 roku.

⁵⁹ Dz. cyt., 92.

⁶⁰ E. Dąbrowski i in., *Studia biblijne i archeologiczne*, Poznań 1963, 6–12; Część I. *Rzymska podróż św. Pawła Apostoła*, 13–74.

⁶¹ Dz. cyt., 297.

został potem uwięziony w Rzymie i tu stracony⁶². Tenże *List Klemensa* (5,2–5) określa Pawła oraz Piotra jako „filary Kościoła”, dając ich za przykład wytrwałości w cierpieniu.

Punktem orientacyjnym przy ustalaniu daty Listu do Rzymian jest według Rafińskiego wspomniana w Rz 15,23–24 wola Pawła udania się do Rzymu w drodze do Hiszpanii oraz wola udania się jednak wprawdzie do Jerozolimy (Rz 15,25). Wizyta ta – według Dz 20 – ma zwieńczyć etap pracy Pawła w Azji Mniejszej i Grecji⁶³. Dodajmy, że jego perspektywą było dotarcie aż do krańców ziemi (Dz 1,8 i paralele). Przez działalność na samym Wschodzie nie zostałyby one osiągnięte.

Do sprawy podróży do Hiszpanii wraca Rafiński w komentarzu do konkluzji Rz 15,14–33. Charakterystyczne dla zakończenia tego listu jest przeniesienie uwagi czytelników na Kościoły lokalne. Paweł pisze o obszarze od Jerozolimy aż po Illirię, o planie udania się do Rzymu, do Hiszpanii, do Jerozolimy. Wymienia Macedonię i Achaję. W tym kontekście prosi Rzymian o wsparcie modlitewne. Rzymscy chrześcijanie – choćby przez modlitwę – mają poczuć się częścią Kościoła, który nie ogranicza się tylko do lokalnego kręgu osób i problemów. Dla Pawła Kościół jest – w sensie rozprzestrzenienia się geograficznego – dynamiczną rzeczywistością o charakterze uniwersalnym. Fundament Kościoła stanowi Ewangelia. Kościół rodzi się przez przyjmowanie Ewangelii. Apostołem, który skierował Ewangelię do pogan, jest Paweł⁶⁴.

VII. OPINIA PH. VIELHAUERA

Powyższe poglądy katolickich autorów z krajów romańskich i z Polski skonfrontujemy ze stanowiskiem uczonego protestanckiego. Współcześnie najbardziej reprezentatywny jest Ph. Vielhauer⁶⁵. W punkcie 4 (*Cel napisania Listu do Rzymian*) wyraźniej wypowiada się w tej sprawie pod koniec listu. Paweł przejazdem chciałby tylko otrzeć się o Rzym. Jego właściwym celem jest Hiszpania, gdzie pragnie ewangelizować (Rz 15,23 n. 28 n). Spodziewa się, że rzymscy chrześcijanie go tam wyprawią (15,24). Według użytego tu czasownika *προπέμπεσθαι* oznacza to, że go wesprą w jego misji. W tym wsparciu mieści się oczekiwany *owoc* (1,13; por. 15,28; Flp 4,17). Paweł chciałby uczynić Rzym bazą wyjściową i punktem oparcia dla swojej misji do Hiszpanii. List do Rzymian ma dostarczyć gminie autentycznego obrazu przepowiadania Apostoła, który zna tylko ze słyszenia, żeby nabrała do niego zaufania i czynnie poparła jego plany.

Paweł widział siebie przy wypełnianiu tych planów w konfrontacji wobec dwóch trudności: 1) Jedna spoczywała w jego zasadzie misjonarskiej, żeby Ewangelii nie głosić tam, gdzie Chrystus był już głoszony, żeby nie budować na cudzym fundamencie... (15,20 n; por. 2 Kor 10,15 n). Nie chciał w Rzymie tylko głosić Ewangelii, ale znaleźć tam mocne oparcie, co było konieczne do przeprowadzenia zamierzonej misji w Hiszpanii. Rzecz jasna, nie traktował tej zasady

⁶² Por. H. G. Thümmel, *Die Memorien für Petrus und Paulus in Rom. Die archäologischen Denkmäler und die literarische Tradition*, Berlin–New York 1999, 1–102 + tablice I–LXVI.

⁶³ Rafiński, dz. cyt., 299.

⁶⁴ Tamże, 373.

⁶⁵ *Geschichte der urchristlichen Literatur. Einleitung in das Neue Testament, die Apokryphen und Apostolischen Väter*, Berlin 1975, 181. 183 nn. 221.

niemieszania się zbyt sztywno. Nie miał przecież oporów, żeby działać w gminie w Antiochii Syryjskiej i przez długie lata używać jej jako bazy wyjściowej oraz jako punktu oparcia dla swoich podróży misyjnych.

Nie założył jej przecież; została ona założona przez judeo-chrześcijan, a składała się z Żydo- i pogano-chrześcijan. Nie usprawiedliwia on w Rz 15,20 n swojego zaplanowanego kroku wobec własnej zasady, lecz przed wszelkimi możliwymi błędnymi interpretacjami. Jego pojawienie się w Rzymie, które nie było uzasadnione przez długoletnie stosunki, jak w przypadku Antiochii, mogłoby być rozumiane jako wtargnięcie w cudzy obszar misyjny i jako wykroczenie przeciwko zasadzie niemieszania się. Paweł uzasadnia swoje prawo głoszenia Ewangelii w Rzymie tym, że rzymska gmina jest pogano-chrześcijańska (1,5 n. 10–15), a on jako apostoł pogan czuje się również wobec nich odpowiedzialny (15,15–19). Jednak podkreśla dwukrotnie, żeby osłabić ciężar takiego roszczenia, że chciałby być w Rzymie tylko przejazdem, w drodze do Hiszpanii (15,24.28).

2) Była też i inna trudność, jeszcze większa. Paweł musiał się liczyć z tym, że wroga agitacja jego przeciwników, którzy mu utrudniali życie w Jerozolimie i na terenach misyjnych, miała już też swoje wpływy w Rzymie. Musiał on temu wpływowi przeciwdziałać, a jeśli go jeszcze nie było, mu zapobiec, jeśli jego plan hiszpański (Spanien-Plan) miał się powieść. Ta tendencja tłumaczy wypowiedzi apologetyczne i polemiczne Listu do Rzymian. Przy całym swoim pokrewieństwie z tymi w Ga są one za spokojne w tonie, żeby mogły zostać wywołane przez aktualną propagandę judaistyczną w Rzymie, lecz także za konkretne i za specyficzne, by miały pochodzić tylko z teoretycznych rozważań. Bazują na doświadczeniach Apostoła i zajmują się zarzutami żydowskich i judeo-chrześcijańskich przeciwników przeciwko jego Ewangelii o usprawiedliwieniu jedynie przez wiarę, a które on sam musiał reflektować jako były Żyd a teraz chrześcijanin trzymający się Boga Izraela. Jeśli chciał Rzymianom przybliżyć swoją Ewangelię, zdefiniowaną w Rz 1,16 n, musiał się ustosunkować do tych zarzutów, żeby zapobiec fałszywym interpretacjom i konsekwencjom: że on niszczy Prawo przez wiarę (3,31), że uznaje Prawo za grzech (7,7), że jest wrogiem Izraela (9–11), a przede wszystkim, że naucza w konsekwencji nieokiełzanego libertynizmu (libertynizmu bez barier).

Pewni ludzie twierdzili, jakoby on mówił, że trzeba czynić zło, aby z tego wynikło dobro. Tacy ściągają na siebie słuszny wyrok (3,8; por. 6,1.15). W czasie bojów staczanych podczas tzw. trzeciej podróży misyjnej Paweł poznał, jak wielka, zasadnicza i skuteczna jest wrogość chrześcijan: judeo-chrześcijan różnych formacji, lecz także pogano-chrześcijan przeciwko niemu i jego nauce, i jak kontrowersyjna jest jego pozycja także w gminie pierwotnej (w Jerozolimie). Sam na to wskazuje (15,30 n), nawet nie będąc pewny, czy kolekta, którą zebrał w porozumieniu z konwentem apostołów i którą chce teraz dostarczyć jerozolimskim chrześcijanom, będzie przyjęta, abstrahując od tego, że jego życie jest zagrożone przez tamtejszych Żydów.

Przy takim stanie Paweł musiał się liczyć z podobnymi nastrojami i uprzedzeniem także w Rzymie. Na takim tle nieufności ze strony gminy pierwotnej i agitacji przeciwko niemu na jego obszarach misyjnych jego wypowiedź, że nie ma już żadnej przestrzeni (τόπος = pole działania w tych stronach, 15,23) nabiera ponurego aspektu. Możliwość działania na wschodzie odebrano mu, zepchnięto go na zachód; stąd jego plan misji w Hiszpanii. Bez pomocy i poparcia gminy rzymskiej byłby on niewykonalny. Tego oparcia nie zdobyłby, gdyby w Rzymie

panował pogląd na jego osobę i naukę, rozpowszechniany przez jego wrogów. Jeśli Paweł chciał obalić ten pogląd, względnie od początku mu zapobiec, musiał chrześcijanom w Rzymie wyłożyć swoją Ewangelię *in extenso*, a mianowicie przy szczególnym uwzględnieniu swojego stosunku do Pisma, do Prawa żydowskiego i do żydowskiego narodu. Stąd ten wyczerpujący i teologiczny charakter listu, pozornie tylko polecającego i wprowadzającego.

Głównemu celowi, żeby przygotować misję do Hiszpanii, zawdzięczamy napisanie Listu do Rzymian, natomiast woli zapobieżenia błędnemu rozumieniu bądź interpretowaniu Pawłowego orędzia zawdzięczamy to, jak ten list został napisany, tzn. jego teologiczną zawartość. Cel i treść tego listu odpowiadają sobie dokładnie. W długim przypisie (s. 184, p. 8) Ph. Vielhauer przeciwstawia się G. Kleinowi. Odrzuca jego hipotezę, że chodziłoby o apostolską pieczęć dla gminy rzymskiej, która nie została założona przez apostoła. Bagatelizuje ona plan hiszpański udania się do Hiszpanii *via* Rzym. W Liście do Rzymian nie ma nawet jakiejś najmniejszej choćby aluzji do braku apostolskości dla gminy rzymskiej. Postulowana przez G. Kleina sygnatura apostolska dla gminy w Rzymie (i gdzie indziej) nie mieści się w eklezjologii Pawła, uważa Vielhauer. Dalej stwierdza (s. 185, punkt 5: *Literacki i teologiczny charakter Rz*), że główna część listu służy również korespondencji, tj. celowi listowemu. Gmina rzymska ma poznać i zaakceptować Ewangelię Apostoła, zanim się wśród nich sam pojawi, a potem będzie ewangelizował w Hiszpanii. Vielhauer cytuje angielskiego egzegetę C. K. Barreta⁶⁶, według którego List Pawła do Rzymian nie reprezentuje wyłącznie próby nawiązania kontaktu ze stolicą imperium, z Rzymem, ani też pierwszego przygotowawczego stopnia do misji w Hiszpanii. Jest on Pawłowym wykładem jego Ewangelii dla Kościołów z pogan, które zaistniały niezależnie od jego wysiłków. Te stwierdzenia pojawiają się u Vielhauera w ramach rozważań, czy jest to prawdziwy list, czy traktat.

Po tym, co Ph. Vielhauer napisał w tekście prezentującym List do Rzymian, jako cel napisania go podając przygotowanie misji w Hiszpanii (s. 181. 183 nn), mogłoby się wydawać, że zaakceptuje wykonanie tego planu. Jest jednak inaczej⁶⁷. Ponieważ sytuacje wszystkich trzech Listów Pasterskich, uważa Ph. Vielhauer, nie dają się uplasować w okresie życia Apostoła znanego nam z listów Pawła i z Dziejów Apostolskich, podejmuje się wciąż na nowo próby, żeby Listy Pasterskie datować w czasie po Dz 28,30 n: Paweł wyszedłby po dwuletnim uwięzieniu w Rzymie wolny, ewangelizowałby w Hiszpanii, udałby się ponownie na wschód, gdzie wtedy znalazłyby swoje miejsce 1 Tm i Tt; dostałby się potem do drugiego więzienia rzymskiego (2 Tm) i został męczennikiem. Wszystkie te zdania napisał Vielhauer w koniunktywie. Uważa on bowiem, że ta próba opiera się na słabych podstawach. W Nowym Testamencie plan misji w Hiszpanii wymieniono tylko w Rz 15,24.28, lecz nigdzie nie zostało jego wykonanie nawet aluzyjnie wspomniane. Dzieje Piotra (Πρόξεις Πέτρου, *Actus Ver-cellenses*, *Dzieje Werceleńskie*, od rękopisu z Vercelli, 1 nn) donoszą o wyjeździe Pawła z Rzymu do Hiszpanii, lecz nie mówią nic o jego poprzednim uwięzieniu i uwolnieniu, a tym bardziej o jego misji w Hiszpanii. Ten passus służy tylko, żeby Pawła oddalić z Rzymu, żeby tam mógł wystąpić Szymon Mag a po-

⁶⁶ C. K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, London 1971, 7 (BNTC).

⁶⁷ Por. Ph. Vielhauer, *Geschichte der urchristlichen Literatur...*, 221 § 15. *Listy Pasterskie*. 2. *Sytuacje listów*. e) *Problem misji w Hiszpanii i drugiego więzienia rzymskiego*, 221–223.

tem Piotr. *Kanon Muratoriego* wymienia misję w Hiszpanii, mówiąc o Dziejach Apostolskich; tłumaczy on brak wzmianki o niej, jak i o męczeństwie Piotra w Dz twierdzeniem, że Łukasz pisał tylko o tym, co sam jako świadek naoczny (z Pawłem) przeżył. Rzymski autor *I Listu Klemensa* przy okazji wyliczania męczeństwa Piotra i Pawła pisze o tym ostatnim: „Po nauczaniu na całym świecie sprawiedliwości [aluzja do ἡ δικαιοσύνη – temat Rz i Ga] dotarł aż do granicy zachodu [ἐπὶ τὸ τέλος τῆς δούσεως]⁶⁸ i po daniu świadectwa przed władcami, tak został zabrany ze świata (5,7)”.

Niewątpliwie Klemens pisząc o granicy zachodu, myśli o Hiszpanii. Jednak trudno rozstrzygnąć, czy to podanie miejsca zawdzięcza tradycji istniejącej w mieście Rzym czy Listowi do Rzymian. Jeśli pamiętamy, że nawet *Dzieje Pawła* nie każą swojemu bohaterowi dotrzeć do Hiszpanii i że w całej literaturze pierwotnego Kościoła nie ma ani jednej legendy o działalności Pawła w Hiszpanii, to wydaje się wątpliwe, czy te trzy wymienione miejsca opierają się na tradycji lub też prawdopodobnie stanowią jedynie refleks Rz 15,24.28. W każdym razie jako pewne oparcie dla tezy o uwolnieniu Pawła po dwóch latach rozwijają wiadomość podaną w Dz 28,30 n. Tej tezy też nie da się podbudować przy pomocy Dz, przeciwnie: to, że nie kończą się one relacją o męczeństwie Pawła, lecz o głoszeniu przez niego Ewangelii bez przeszkód, ma przyczyny apologetyczne⁶⁹, a w mowie pożegnalnej w Milecie pozwalają one Apostołowi wystarczająco wyraźnie przepowiedzieć swoje męczeństwo (20,25.38).

Z tego miejsca w Dz wynikałoby też, zdaniem Vielhauera, że Paweł po wydarzeniach opowiedzianych w Dz 20–28 nie wrócił już na wschód Morza Śródziemnego. Fakt, że nie chodzi tu tylko o pogląd Łukasza, okazuje się w tym, że także Kościół wschodni o takim powrocie nic nie wie. (Czy istotnie?) W końcu istnieje teoria o drugim więzieniu Pawła, poświadczona dopiero przez Euzebiusza⁷⁰ (HK II 22,2), który datuje 2 Tm na ten okres. Lecz 2 Tm sam w niczym nie czyni aluzji do tego, że Paweł przebywał już raz w rzymskim więzieniu. Próba przeniesienia Listów Pasterskich do tej nieznannej ziemi (terra incognita) po Dz 28, nie ma żadnego oparcia w tradycji pierwotnego Kościoła i okazuje się postulatem.

Sytuacje Listów Pasterskich w stosunku do listów Pawłowych i do Dz znajdują się obecnie jak i przedtem w przeciwieństwie nie dającym się pokonać. Zatem są fikcją (die Briefsituationen der Pastoralbriefe). Tłumaczą się one, jak to pokazał M. Dibelius⁷¹, tą samą techniką, która była praktykowana przez autorów apokryficznych Dziejów Apostołów: znane sytuacje zostają podjęte i gruntośnie zmienione – można powiedzieć wyobcowane. Tak zostają podjęte w 1 Tm sytuacja z Dz 20,1, w Tt z Dz 27,7 n, a w 2 Tm z Dz 28,30 n; 20,5 nn i zmienione. Czy autor Listów Pasterskich skorzystał z napisanych Dz lub sięgnął jedynie do wspólnej tradycji, tego nie rozstrzygamy – stwierdza Vielhauer. Dzielenie listów w *Corpus Paulinum* na Proto-Paulinae i Deutero-Paulinae jest

⁶⁸ Nie ma tego słowa w NT. τὸ τέλος, τοῦ τέλους = granica, kres; ἡ δύσις, τῆς δούσεως = zachód [strona świata]; w Dz 1,8; 13,47: ἕως ἑσχάτου τῆς γῆς = usque ad ultimum/extremum [finis] terrae.

⁶⁹ E. Haenchen, *Die Apostelgeschichte*, 1965⁵, 654 n.

⁷⁰ Żył w latach 263–339/340. Należał do Kościoła Wschodniego, urodzony w Cezarei, pisał po grecku.

⁷¹ M. Dibelius, H. Conzelmann, *Die Pastoralbriefe*, w: *Handbuch zum Neuen Testament*, Tübingen 1966⁴, 13 n. 94 nn. 114 nn.

znane i stosowane. Czy jest uzasadnione imputowanie listom z tej drugiej grupy – Listom Pasterskim, jak to czyni Ph. Vielhauer, tak daleko posuniętej fikcji, śmiałem wątpić.

VIII. OCENA ORAZ NASUWAJĄCE SIĘ WNIOSKI

Negatywne stanowisko autorów w sprawie zrealizowania planu św. Pawła odbycia podróży ewangelizacyjnej via Rzym do Hiszpanii wydaje się nieuzasadnione. Tradycja Kościoła Rzymskiego sięgająca I w., czasów bliskich martyrium św. Pawła w tym mieście, winna być respektowana. Solidaryzuję się z opinią o. C. Spicq OP, profesora na Uniwersytecie we Fryburgu Szwajcarskim, z którym miałem okazję spotkać się w roku 1982. Spicq pod koniec swojego obszernego i szczegółowego studium o świadectwach przybycia św. Pawła do Hiszpanii pisze: „Konkludując, ta podróż do Hiszpanii zadecydowana przez św. Pawła, poświadczona co najmniej przez dokumenty rzymskie o wysokim walorze, takie jak *List Klemensa Rzymskiego* i *Kanon Muratoriego*, podróż łatwa do zrealizowania, a nasuwająca się wskutek wszystkich uwarunkowań psychologicznych i religijnych, prezentuje się jako fakt historyczny pewny – *se présente comme un fait historique certain*”⁷². Nie ma wystarczających powodów, by tej opinii nie przyjąć. Mogłyby ją podać w wątpliwość jedynie wyraźne stwierdzenia przeciwne..., a takich nie ma⁷³.

Należy się także liczyć z tradycją zachowaną w liturgii wizygockiej (mozarabskiej) oraz z lokalnymi tradycjami w Hiszpanii. Pośrednio związków tego Kościoła ze św. Pawłem, który umarł jako męczennik w Rzymie, dowodzi kult tego Kościoła dla męczenników z Tarragony: biskupa Tarragony Fruktuozusa oraz jego diakonów, Auguriusza i Eulogiusza. Píše o nich H. Fros w swojej monumentalnej hagiografii⁷⁴. Ich męczeństwo dokonało się 21 I 259 r. Fruktuozus wiedział być może, iż niedawno w Rzymie stracono Korneliusza, a w Kartaginie Cypriana. O wczesnym kulcie męczenników z Tarragony dobrze świadczą nie tylko znaleziska archeologiczne, ale także tacy pisarze starożytności, jak Prudentjusz i Augustyn. Obaj byli przekonani, że św. Paweł przebywał w Hiszpanii. Nie jest to, być może, argument historyczny, lecz psychologiczny, który ma swoją siłę w dochodzeniu do prawdy lub do faktu, które miały miejsce.

⁷² *Saint Paul. Les Épitres Pastorales*, par C. Spicq OP, Paris 1947, LXXVII–LXXXIII (Études Bibliques).

⁷³ Barbara Filarska, archeolog z UKSW w Warszawie, odnosi się do problemu, którym się zajmujemy, w publikacji *Archeologia chrześcijańska*, Warszawa 1999, 180–190. Według niej, przebieg chrystianizacji Półwyspu Iberyjskiego jest mało uchwytne. Przy dzisiejszym stanie badań można sądzić, że nigdy nie dowiemy się, czy św. Paweł zrealizował swój zamiar wyjazdu do Hiszpanii (Rz 15,24.28). Jest to opinia archeologa, który może nie brać pod uwagę dokumentów pisanych, jak w naszym przypadku *List Klemensa do Koryntian* z I w. po Chr. i *Kanon Muratoriego* z II w., z tego samego środowiska rzymskiego (św. Hipolit?). Dalej przyznaje, że już w III w. wyłania się Kościół w Hiszpanii jako dobrze zorganizowany. Wspomina akta męczeństwa Fruktuozusa i towarzyszy z okresu prześladowań Waleriana. Zostali oni umęczeni w Tarragonie 16 stycznia 259 r. W synodzie w Arles w 314 r. brali udział liczni biskupi z Hiszpanii. Tak rozwinięty i dobrze zorganizowany Kościół musiał mieć swoją dłuższą historię, która mogła sięgać I w.

⁷⁴ Fruktuozus, biskup Tarragony, oraz jego diakoni Auguriusz i Eulogiusz, męczennicy, w: H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 2: D–G, Kraków 1997, kol. 395.

Na końcu warto wskazać na stanowisko, jakie w omawianej sprawie zajmuje autor artykułu o św. Pawle, zaopatrzonego w obszerną bibliografię z ostatnich lat, H. D. Betz⁷⁵. Pisz on w punkcie o śmierci Pawła: „Pawłowa podróż do Ilirii (Rz 15,19) i jego plan udania się do Hiszpanii (15,24.28) nie były znane Łukaszowi jako takie, porównaj jednak Kanon Muratoriego...”⁷⁶.

Warren J. Heard, Jr.⁷⁶ uważa, że być może ważne miejsce, jakie Hiszpania zajmowała w Imperium Romanum, zainspirowało Pawła do odwiedzenia tej zachodniej granicy (Rz 15,24.28). Strategicznie Kościoły umieszczone w tym ważnym regionie byłyby spójne ze strategią misyjną Pawła, lecz jest wątpliwe, czy odbył on istotnie podróż do Hiszpanii. Aczkolwiek Klemens Rzymski, piszący około 30 lat po śmierci Pawła, wspomina, że Paweł dotarł do granicy zachodu (*1 List Klemensa* 5,7). To określenie odnosi się prawdopodobnie do Hiszpanii, a *Acta Petri* i *Fragment Muratoriego* zgadzają się z tym. Ta oczywistość nie usunęła jednak niepewności z umysłów wielu uczonych. Zaś tradycja, która twierdzi, że Jakub przyprowadził Hiszpanię do Ewangelii (PL, LXXXIII, 151), nie była brana poważnie.

W aspekcie przedstawionego tematu można by przebadać opublikowane ostatnio monografie o św. Pawle, z których jedne przyjmują podróż św. Pawła jako fakt⁷⁷, inne jako prawdopodobieństwo albo negują ten pobyt, przyjmując wczesną datę śmierci św. Pawła⁷⁸, nie licząc się w ogóle z wczesną tradycją o nim w gminie rzymskiej i gdzie indziej⁷⁹. To ostatnie stanowisko uznać można za relikty oświecenia z jego racjonalizmem i negacją znaczenia wszelkiej tradycji. Tradycja o przybyciu Pawła do Hiszpanii jest udokumentowana i stanowi poważny problem dla uczonych. Co innego pobożna tradycja o Jakubie, która może być uważana za legendę. Tradycja o ewangelizacji Pawła w Hiszpanii, naszym zdaniem, nie!

Wydaje się, że z recepcją pobytu św. Pawła w Hiszpanii sprawa ma się podobnie jak z przyjmowaniem lub odrzucaniem pobytu i śmierci św. Pawła i św. Piotra w Rzymie⁸⁰. Ci chrześcijanie, którzy akceptowali tradycję Kościoła rzym-

⁷⁵ Paul (person), w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. 5: O–Sh, Doubleday, New York 1992, 186–201. O podróży Pawła do Hiszpanii, s. 190, bibliografia, s. 199–201.

⁷⁶ Spain, w: *The Anchor Bible...*, t. 6, 176.

⁷⁷ Np. R. Fabri s, *Paolo. L' Apostolo delle genti*, Milano 1997, 29. 41. 207. 378. 380. 434. 484. 492. 495. 496. 542.

⁷⁸ J. G n i l k a, *Paulus von Tarsus. Apostel und Zeuge*, Freiburg im Breisgau 1996, 299–308. 314–321. Był plan, ale nie został zrealizowany, bo List do Rzymian jest ostatnim listem św. Pawła. Martyrium Pawła nastąpiło w ramach pierwszego uwięzienia w Rzymie, o którym wiemy z Dziejów Apostolskich; listy napisane po Liście do Rzymian są deuteropawłowe. Ten katolicki autor idzie całkowicie za tendencyjnie nastawionymi do tradycji protestantami.

⁷⁹ Np. J. B e c k e r, *Paulus. Der Apostel der Völker*, Tübingen 1998³, 502–507. Według tego protestanckiego autora, którego dzieło jest bardzo rozpowszechniane przez przyjęcie go do serii Uni-Taschenbücher, Paweł zginąłby śmiercią męczeńską zaraz po uwięzieniu w Rzymie już w roku 62 (tamże, 32). Dzieło jest niewiarygodne i należy dziwić się uznaniu go za standardowe. O jego niesolidności świadczy np. określanie Berenike jako żony Heroda Agryppy II (s. 503–504), podczas gdy była jego siostrą.

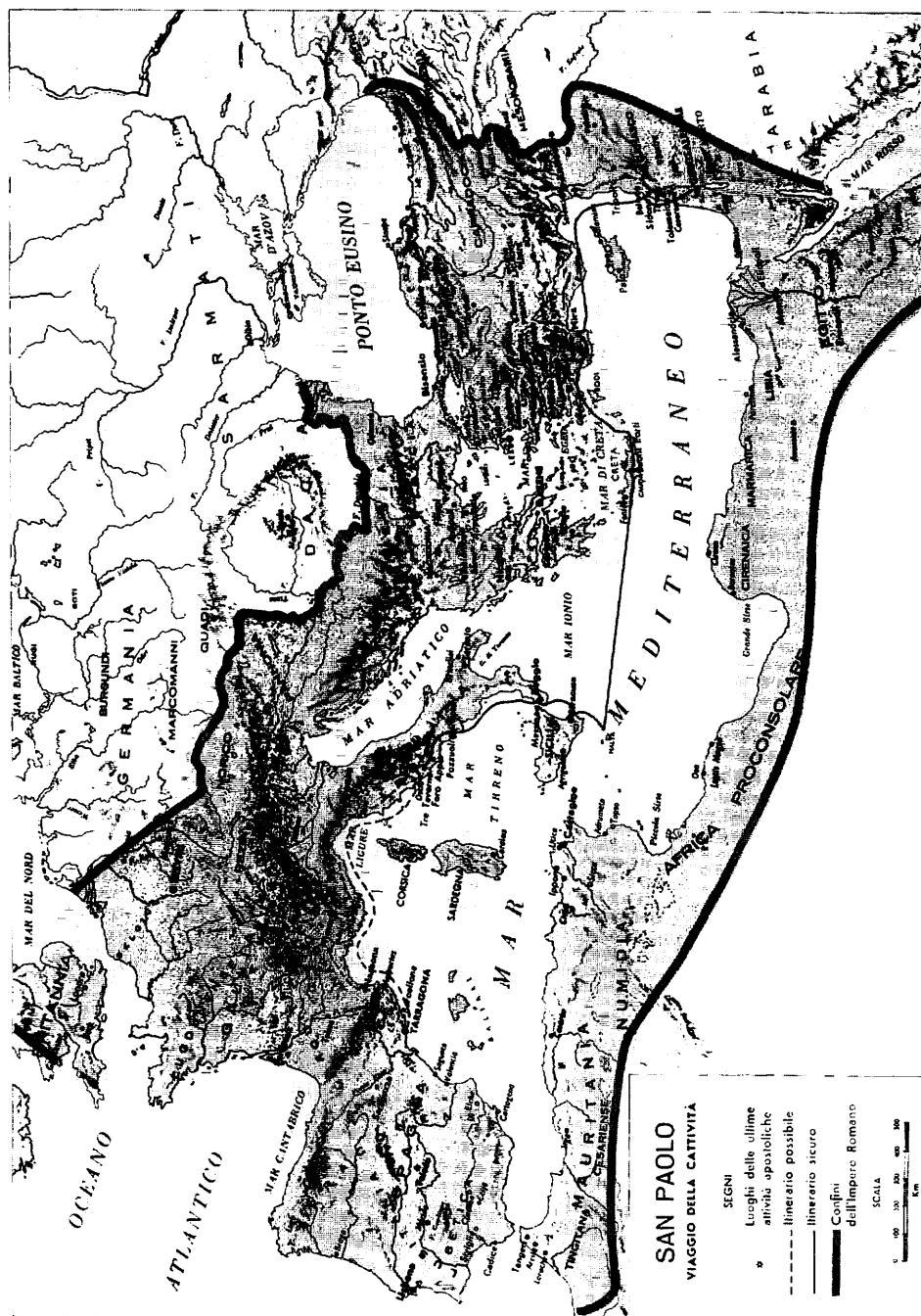
⁸⁰ Istnieje w tej kwestii obfita literatura: S. P i s a r e k, *Problem Piotra w drugiej połowie XX wieku. Od Oskara Cullmanna (1952) do encykliki Jana Pawła II Ut unum sint (25 V 1995)*, ŚSHT 29 (1996) 5–16. Ponadto: O. C u l l m a n n, *Petrus. Jünger – Apostel – Märtyrer*, Berlin 1961² [1952¹]; A. v o n A r m i n, *Der unsterbliche Petrus*, Kempten/Allgäu 1953; A. P e n n a, *San Pietro*, Brescia 1954; *Der Petrus der Bibel. Eine ökumenische Untersuchung*, wyd. R. E. Brown, K. P. Donfried oraz J. Reumann, wprowadzenie: F. Hahn oraz R. Schnackenburg, Stuttgart 1976; A. F a l k - R o n n e, *Auf Petrus Spuren*, Graz 1977; R. P e s c h, *Simon-Petrus. Geschichte und ge-*

skiego, nie mieli co do tego wątpliwości. Po reformacji zaczęto negować pobyt św. Piotra w Rzymie z powodu niechęci do papieństwa. Wszak papież bywał przedstawiany jako antychryst⁸¹. Obecnie na skutek także badań archeologicznych nie ma wśród chrześcijan poważnych autorów, którzy by negowali pobyt w Rzymie Pawła i Piotra. Podobną drogą trzeba by pójść w przypadku podchodzenia do sprawy pobytu św. Pawła w Hiszpanii: brać na serio, bez irracjonalnych uprzedzeń, tradycję Kościoła rzymskiego a także Kościoła hiszpańskiego. Takiej ewolucji można oczekiwać w dobie rozwijającego się ekumenizmu. W imię ekumenizmu, który usuwa dawne uprzedzenia, dążąc do odkrycia obiektywnej prawdy, tej samej dla wszystkich chrześcijan a także dla wszystkich ludzi dobrej woli.

schichtliche Bedeutung des ersten Jüngers Jesu Christi, Stuttgart 1980; G. F a b e r, *Auf den Spuren des Paulus. Eine Reise durch Mittelmeerraum*, Freiburg im Breisgau 1992; P. B e r g l a r, *Petrus. Vom Fischer zum Stellvertreter*. Mit Einem Geleitwort von Joseph Kardinal Ratzinger, München 1991; P. Neumann (wyd.), *Petrus, der Fels des Anstoßes*, Stuttgart 1994; P. D s c h u l n i g, *Petrus im Neuen Testament*, Stuttgart 1996; H. G. T h ü m m e l, *Die Memorien für Petrus und Paulus in Rom. Die archäologischen Denkmäler und die literarische Tradition*, Berlin 1999, zwłaszcza p. 4: *Petrus und Paulus in Rom* (96–102).

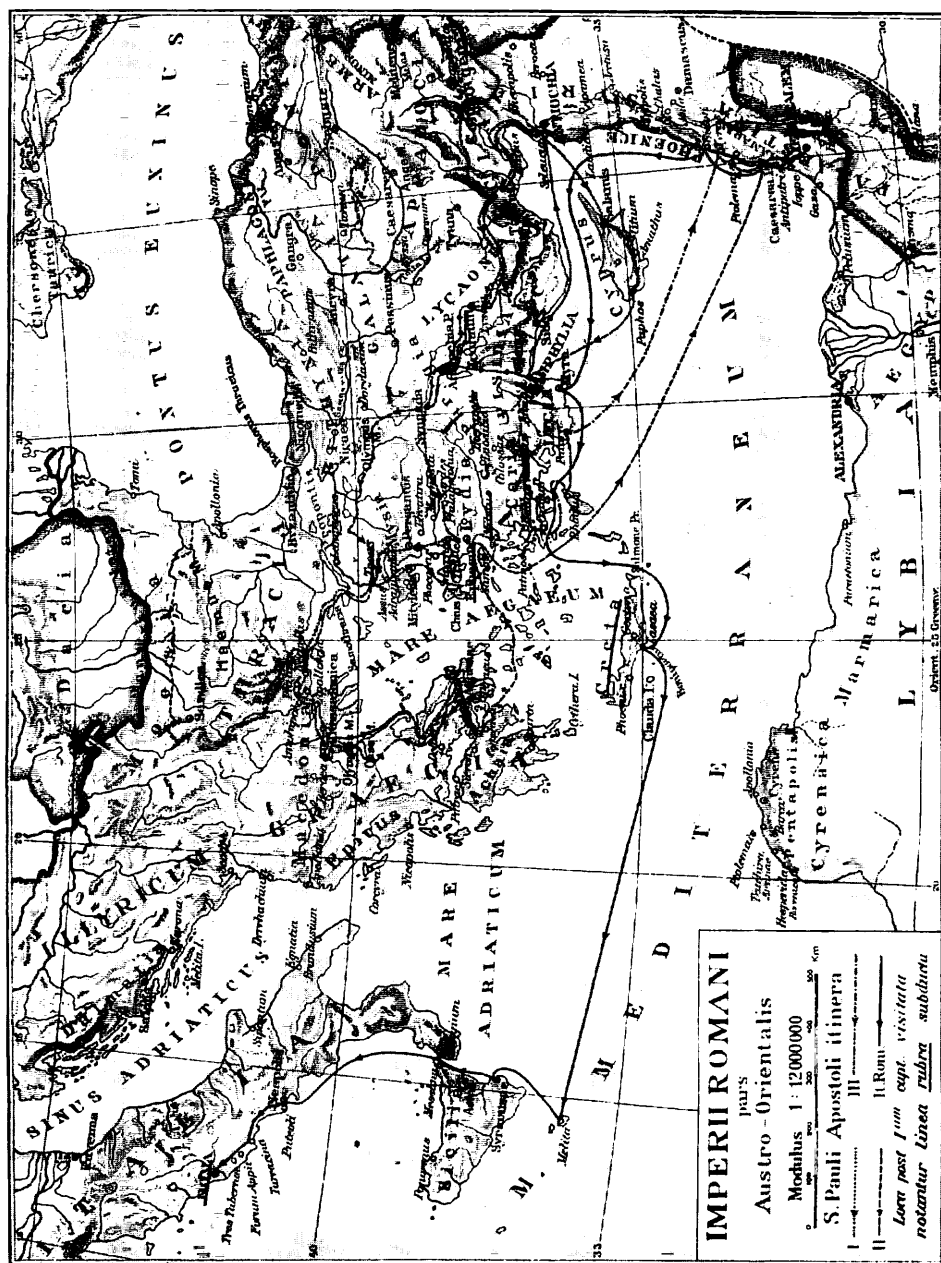
⁸¹ Zob. Wirkungsgeschichte do hasła: *Antychryst*, w: D. F o u i l l o u x i n., *Kultura biblijna. Słownik*, Warszawa 1997, 28; *Antichrist*, w: *Die Bibel von A–Z. Das aktuelle Lexikon zur Bibel*, wyd. M. Stubhann i in., Salzburg 1989 (?), 40. Po wskazaniu miejsc w Biblii występuje stwierdzenie: „Dopiero w interpretacji po Nowym Testamencie motywy przekazane i nowe ułożyły się w jednolity obraz antychrysta; często był utożsamiany z jakąś postacią historyczną (np. z Mohametem lub z papieżem), a w pojawieniu się jej widziano znaki końca świata”.

APENDYKS

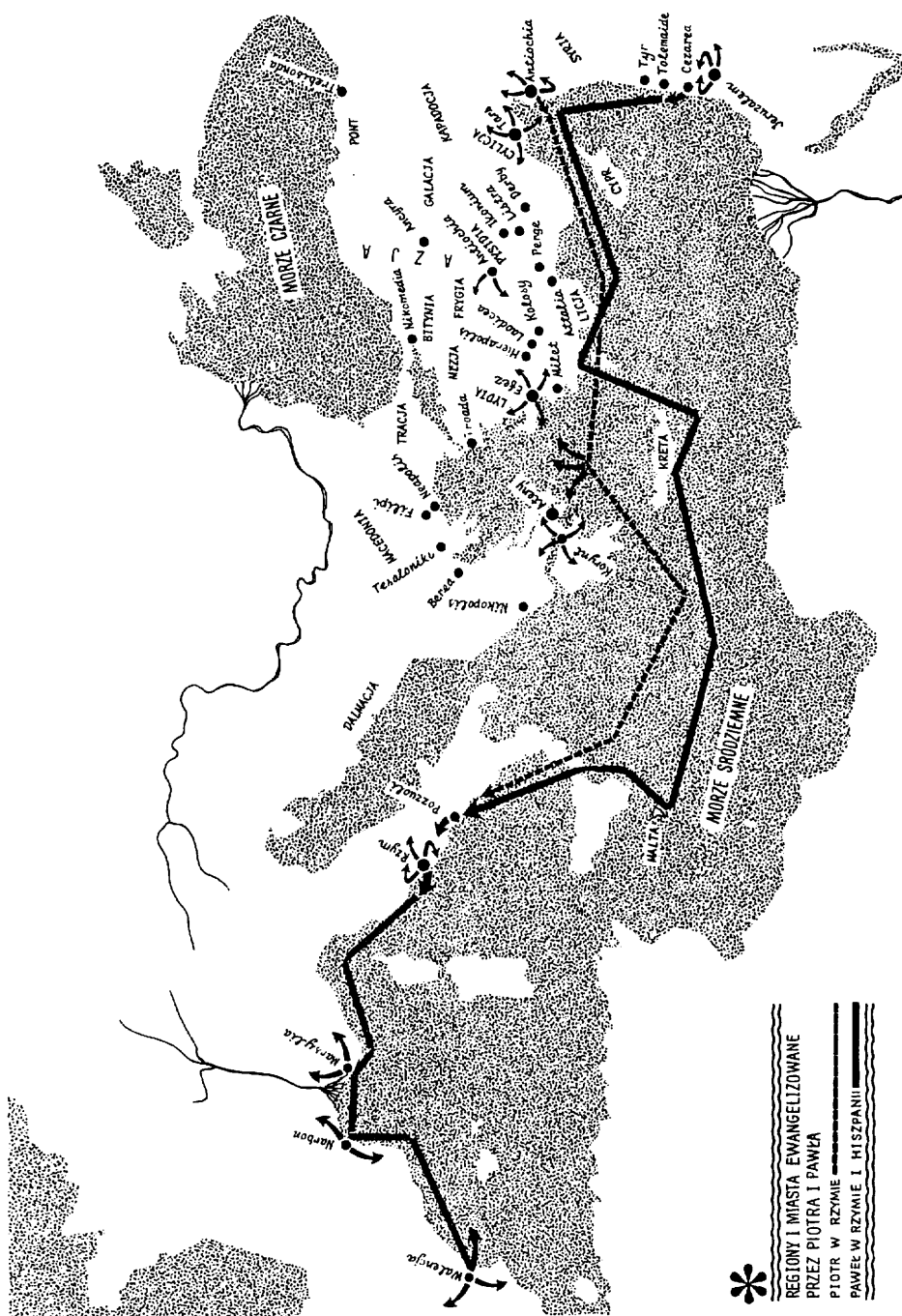
Mapa 1. Św. Pawła podróż więzienna. Gwiazdką (*) zaznaczono jego ostatnie miejsca aktywności apostołskiej; trasa możliwa podróży z Rzymu do Hiszpanii, do Tarragony; pewna trasa podróży z Jerozolimy do Rzymu⁸².

⁸² J. Leal, *Paolo, San*, w: *Enciclopedia della Bibbia*, V: *N-R*, Torino 1971, kol. 436–470. 460/461.

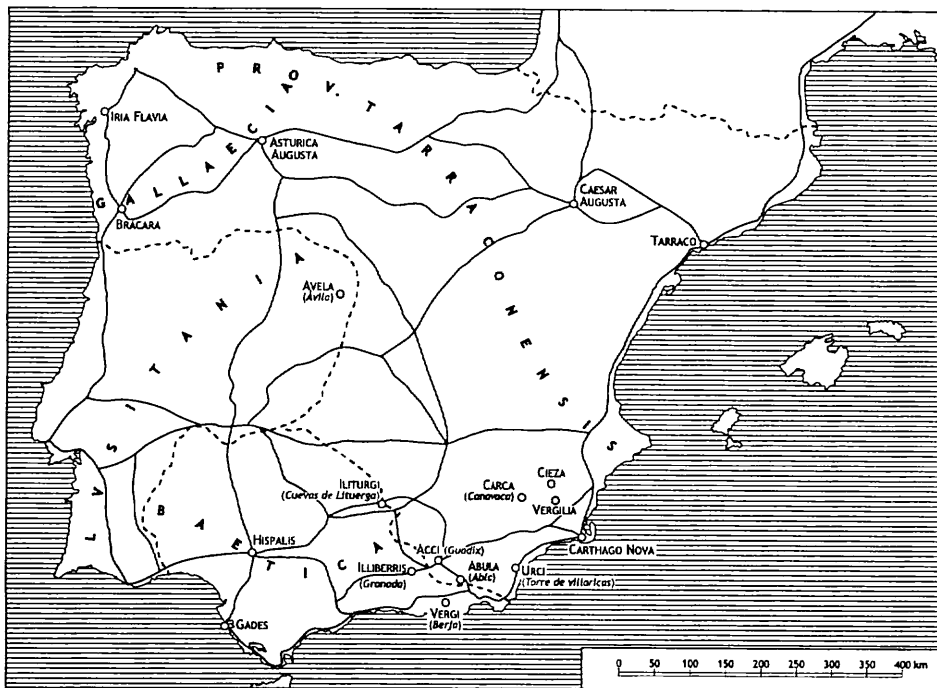
Mapa 2. Imperii Romani pars Austro-Orientalis⁸³. Czy to te same miejsca, co oznaczone na mapie J. Leala gwiazdką? Zauważ miejsca oznaczone gwiazdką na mapie Leala a podkreślone czerwoną kreską na mapie Merka. Czy są identyczne? Vide Nicopolis? Rzym? Macedonia.

⁸³ *Novum Testamentum Graece et Latine*. Apparatu critico instructum edidit Augustinus Merk S.J., Roma 1957⁸, wklejka.

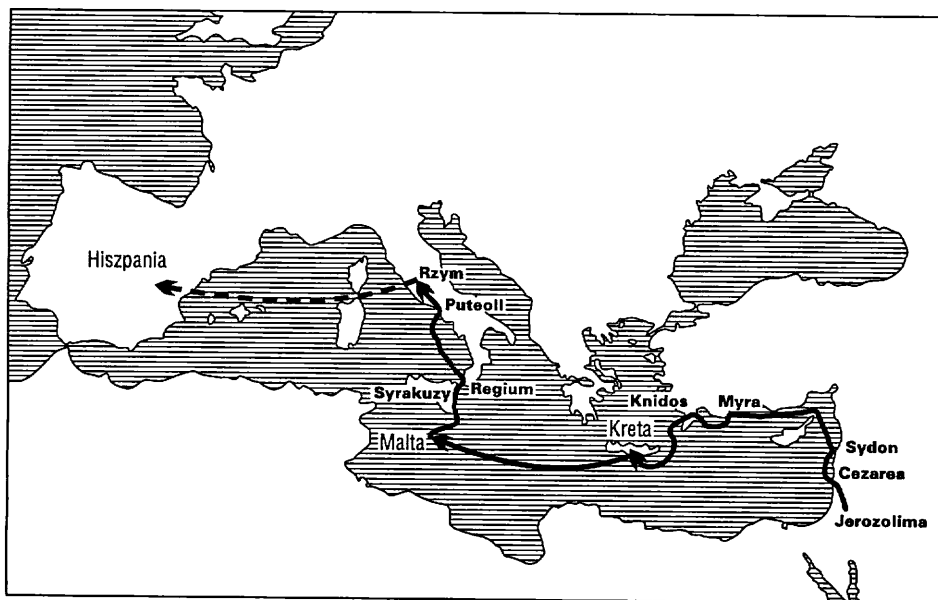
Mapa 3. Paweł w Rzymie i Hiszpanii, wg Angelo Canovesi⁸⁴.

⁸⁴ Paweł w Rzymie i Hiszpanii, mapa, w: A. C a n o v e s i, *XX wieków chrześcijaństwa. Rozwój chrześcijaństwa w poszczególnych wiekach od Jezusa z Nazaretu do naszych czasów*, Warszawa 1990, 9. 11. 17.

Mapa 4. Hiszpania apostolska⁸⁵, z prowincjami i drogami rzymskimi. Wzdłuż wybrzeża wschodniego – Droga Herkulesa [Via Herculia] lub Droga Augusta [Via Augusta], będąca kontynuacją Drogi Domitylli [Via Domitilla] w Galii. W zonie południowo-wschodniej zaznaczono stolice/siedziby *ludzi apostolskich*, z ich nazwami starożytnymi i nowożytnymi, wśród nich Tarraco/Tarragona.

⁸⁵ A. R o l l a, *Spagna* [Ἰσπανία, Σπανία], EB, VI: S–Z, kol. 598–602. Nazwa ta pojawia się najpierw u autorów hellenistycznych, forma pierwsza jest późniejsza, występuje w kodeksach mianuskulowych, u Strabona i Ptolemeusza. Inna nazwa dla Półwyspu Iberyjskiego τὰ ἑσπερία [pluralis neutrum] = Hesperia, kraje zachodnie; dla Greków była to Italia, dla łacinników [z perspektywy Rzymu] – Hispania.

Mapa 5. Mapa do Rz 15,24.28⁸⁶.

⁸⁶ A. L ä p p l e, *Od egzegezy do katechezy*, t. 2: *Nowy Testament*, Warszawa 1986, 132.